

OSMANLI DEVLETİNİN SON DÖNEMİNDE ARAPLAR ARASINDA HİLÂFET KARŞITI FAALİYETLER (1877-1909)

Azmi ÖZCAN*

ÖZET

Hilâfetin İslâm dünyasında önemli bir siyasî birlik ve güç merkezi olarak tebarüz ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısında bu kurumun Müslümanlar arasındaki nüfuzunu kırmaya yönelik Avrupa teşebbüslerinin faaliyet alanlarından birisi de 'hilâfetin Araplara intikali' projeleridir. Osmanlıların hilâfeti üstlenmelerinin şer'î dayanağının bulunmadığı tezi üzerine yoğunlaşan bu projelere Araplar genel olarak ilgi göstermemişlerdir. Bununla birlikte şahsî siyasî nedenler veya ihtiraslardan hareketle zaman zaman, özellikle de İngilizler ile bağlantılı olarak mevzî birtakım talepler gündeme gelmiş, ancak bunlar hiç bir zaman Hilâfet kurumunu tedirgin edecek boyutlarda olmamıştır. Şüphesiz bunda Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devletinin Arap siyasetinin ciddi bir yeri vardı. 1908'den sonraki Genç Türk uygulamaları Arapların Osmanlı Devletine bakışlarında değişikliklere sebep olmuştur. Araplar arasında gündeme gelen Osmanlı hilâfeti karşıtı faaliyetleri ve bunların çıkış nedenlerini inceleme hedefine matuf olan bu çalışma 1908 den sonraki Arap Türk ilişkilerinin hilâfet nokta-i nazarından, temeli 1870'lerde atılan İngiliz projeleri çizgisinde geliştiği tesbitinde de bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler:

Hilâfet, Araplar, Osmanlılar, Abdülhamid II, Genç Türkler, Şerif Hüseyin, İngilizler, Hıdiv Abbas.

Sömürgeleşen İslâm dünyasında, çoğu zaman bir tesellî keyfiyetinde, Osmanlı Devleti ve Padişah Halife'nin nüfuzunun yaygınlaşmasının, muhtemel bir İngiliz-Osmanlı çatışmasında İngiliz çıkarlarına zarar verebilecek olması bir kısım İngiliz devlet adamı ve yazarları arasında 1870'lerin ortalarından itibaren 'Osmanlı hilâfetinin meşruiyeti' tartışmalarını başlatmış, bu tartışmalar gerektiğinde özellikle Arapları harekete geçirmeye yönelik olarak mütemadiyen gündemde tutulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede İngiltere'nin alternatif Osmanlı politikası arayışlarında belirlemeye

---

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
azmiozcan@hotmail.com

başlayan ‘hilâfetin Araplara intikali projeleri’¹ ile Araplar arasında Osmanlı devletinden ayrılmaya ve bir Arap halife ihdas etmeye yönelik olduğu iddia edilen düşüncelerin dikkat çekici bir şekilde aynı tarihlere rastlandığı görülmektedir.²

Geleneksel olarak Osmanlı Devletinin tebaasını oluşturan Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında Araplar çoğunlukla Müslüman olmaları hasebiyle kendilerini başkalarının hâkim bulunduğu bir devlete metbu olmaktan ziyade devletin bizzat sahipleri arasında telakki ede gelmişlerdi. Bu telakkiye katkıda bulunan dinî ve tarihî faktörler vardı. Her şeyden önce Arap topraklarının Osmanlı Devletine dahil olması bu toprakların bizzat sahiplerinden alınması yoluyla değil, kısmen gönüllü katılım, kısmen de Memlûklülerden alınması şeklinde gerçekleşmişti. Osmanlılar bu toprakları eyaletlere ayırarak yönetmeyi tercih etmişler, aynı zamanda Arapları “kavm-i necip” telakki ederek nisbî serbestlik tanımışlardı. Bir tarafın güvenlik ve istikrar sağladığı, diğer tarafın bağlılık ve sadakat gösterdiği bir denge üzerinde gelişen Osmanlı-Arap ilişkilerini kaynaştıran en önemli unsur şüphesiz ortak inanç, İslâm'dı. Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı'na kadar yer yer rahatsızlıklar yaşanmış olsa da özellikle Devletin birliğine tehdit oluşturacak bir Arap meselesi ile karşılaşılma-
mıştı.

Bu çerçevede Araplar arasında Osmanlılarla kader birliğinin tartışılmaya başlanması mahiyetindeki ilk işaretler, çok sınırlı bir çevrede de olsa 1877'den sonra ortaya çıkmış gözüküyor.³ Bu tarihlerde Osmanlı Devletinin Doksanüç Harbi felaketini yaşıyor olması bir kısım Suriye eşrafını yeni arayışlara sürüklemiş ve Beyrut'ta yapılan gizli bir toplantıda eğer Osmanlı Devleti yıkılırsa bağımsız bir Arap devleti kurma kararı alınmış,⁴ bu devletin başında da o sırada Suriye'de sürgünde bulunan Cezayir'in

¹ Azmi Özcan "İngiltere ve Hilâfet", *Hilâfet Risaleleri*, (Haz. İsmail Kara), İstanbul 2003, I, 63-91.

² Evveleminde daha geniş bir çalışmanın bir bölümü olarak düşünülen bu çalışmada Araplar arasında Osmanlı hilâfeti aleyhindeki girişimler konu edilmiştir. Osmanlı Hilâfeti'nin bizzat Arap müdafilerinin görüşleri, *Hilâfet Risaleleri*'nin özellikle ilk iki cildinde yer almaktadır.

³ Ş. Tufan Buzpınar, "II.Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882", *Hilâfet Risaleleri*, I, 37-61.

⁴ Bu toplantı ile ilgili geniş bilgi toplantıya katılan Beyrut'lu bir tüccar olan Ahmed es-Sulh'un torunu Adil es-Sulh'un, *Sutur min er-Risale; Tarihü'l-Hareketi'l-istiklalîyye*, (Beyrut 1966) adlı kitabında anlatılmaktadır (E. Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993, s. 10-12).

ünlü bağımsızlık savaşçısı Emir Abdülkadir'in olması düşünülmüştü.⁵ Emir Abdülkadir Beyrut'taki gizli toplantının kararları kendisine iletilikten sonra, prensip olarak böyle bir durumu kabul etmekle birlikte, Osmanlı hilâfetine bağlılığın ve bağımsız Suriye üzerinde İstanbul'un dinî otoritesinin devam etmesi gerektiğini söylemiştir.⁶ Bunun üzerinde mutabık kalan katılımcılar nihaî kararın o sıralarda başlayacak olan Berlin Konferansı'ndan sonra ortaya çıkacak gelişmelere göre verilmesi hususunda da hemfikir olmuşlardı. Eğer Berlin'de Suriye'nin başka bir devletin hâkimiyetine bırakılması söz konusu olursa, bağımsızlık için bayrak açılacaktı.⁷ Emir Abdülkadir'in böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi durumunda Osmanlı hilâfetine bağlılığın devamını savunsa bile en azından yarı bağımsız bir devlet fikrini cazip bulduğu ve bir süre bu konuyu sınırlı da olsa canlı tuttuğu anlaşılmaktadır. İngiliz kaynaklarına göre, Abdülkadir 1880'lerde bir hareket için hazırlıklar bile yapmış, hatta daha sonra hilâfet konusundaki tutumunu değiştirerek Arap hilâfeti fikrini benimsemeye başlamıştır.⁸

Bu yeni durum, Arapların Osmanlı Devletinden bağımsızlığını isteyen eski bir İngiliz diplomatı Wilfrid Scawen Blunt'ın girişimleri neticesinde ortaya çıkmış gözükmektedir.⁹ Blunt'ın 1881'de bölgede yaptığı

⁵ Emir Abdülkadir, Cezayir'in Fransızlarca işgal edilmesinden sonra yıllarca bu işgale karşı mücadele ettikten sonra 1849'da teslim olmuş 1855'den itibaren Şam'da yaşamaya başlamıştı (Linda S. Schilcher, *Families in Politics*, Stuttgart 1985, s. 215-218).

⁶ Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1973, s. 54.

⁷ Suriye'de oluşan ve Emir Abdülkadir'in etrafında gelişen hadiseler esas itibarıyla doğrudan Osmanlı devletine yönelik bir hareket olmaktan ziyade Doksanüç Harbi'nin neticesine göre şekillenecek bir düşünce olduğu için fiilî duruma intikal etmemiştir. Bununla birlikte E. Tauber, Osmanlı yetkilileri Suriyeli eşrafın niyetlerinden ve toplantılarından haberdar olunca bu grubun dağıtıldığını ve birbirleriyle irtibatlarının yasaklandığını yazmaktadır (*The Emergence...*, s. 12).

⁸ Layard'dan Salisbury'ye, 24 Şubat 1880, Public Record Office (PRO), FO, 424/106; W. S. Blunt, *Secret History of English Occupation of Egypt*, London 1895, s. 118.

⁹ İngiltere'de görülen alternatif eğilimler arasında 'Arap hilâfeti' ağırlıklı politikanın ısrarlı savunucuları arasında 1880'lerden itibaren katılan Wilfrid Scawen Blunt (1840-1920) 1859'da Dışişleri Bakanlığında diplomat olarak çalışmaya başlamış, 1868'de istifa ettikten sonra da 'Ortadoğu'ya ilgi duyarak Arap bağımsızlık hareketinin en ısrarlı destekçilerinden birisi hâline gelmişti. Daha önce İngiliz çevrelerinde Osmanlı taraftarı olarak tanınırken, 1878'den itibaren Arapları Osmanlı yönetiminden ayırmaya yönelik plânlar ortaya atan Blunt'ın ilk girişimi, Suriye ve Mısır'ın bağımsızlığını ilân ederek Osmanlı Devletine karşı birleşmelerini öngörmekteydi. Plânını bu tarihte görüştüğü Dışişleri Bakanı Salisbury'ye anlatmış, fakat makul bulunma-

görüşmelerden sonra Emir Abdülkadir'in oğlu Muhammed'e istinaden ifade ettiğine göre, Emir halifeliği de üstlenebileceğini prensip olarak kabul etmiş, fakat artık yaşının ilerlemiş olması sebebiyle bu konuda aktif olarak uğraşamayacağını, bununla birlikte oğlu Muhammed'in konuyu değerlendirebileceğini söylemiştir.¹⁰

Aynı dönemde dar çevreli benzer bir gelişmenin Hicaz'da da ortaya çıktığına dair rivayetler bulunmaktadır. Cidde'deki İngiliz konsolosu Zohrab, 1879'da Londra'ya gönderdiği bir raporda Mekke'de kurulan bir cemiyetten bahsederek bu cemiyeti oluşturanların düzenledikleri bir toplantıda artık Osmanlıların İslâm alemini hakkıyla koruyamadıklarını ileri sürerek kendi gelecekleri için mutlaka tedbir alınması gerektiğini konuştuklarını yazmıştır. Batıların dümen suyuna girecek bir Osmanlı sultanının Peygamber'in halifesi sıfatını taşımasının da mümkün olmadığı bu bakımdan hilâfetin başka birisine ve başka bir yere naklinin gerçekleştirilmesi hususu da yine konuşulanlar arasındadır. Zohrab devamla, hilâfe-

---

mıştı (W. S. Blunt, *Secret History...*, s. 28-29). Blunt 1879'da bu defa İngiltere himayesinde bir Arap devleti fikriyle ortaya çıkarak, kurulacak devletin Hindistan hükümetine bağlanmasını teklif etmiş ve Hindistan Genel Valisi Lytton'un da desteğini almış, fakat bir müddet sonra Lytton'un görevden ayrılmasıyla bu girişim de sonuçsuz kalmıştı (Lytton'dan Salisbury'e, 9 Temmuz 1877, India Office Records (IOR), Lytton Papers, E.218/9, II). 1880'de Gladstone hükümetinin iktidara gelmesiyle bu konuda tekrar ümitlenen Blunt, aynı zamanda etkili İngiliz dergilerinden olan *Fortnightly Review* ve *Spectator*'da yazdığı makalelerle düşünceleri etrafında kamuoyu desteği oluşturmaya çalıştı. Bu sıralarda "hilâfet meselesinin tarihî ve modern cephesini öğrendikten sonra hilâfet kurumunun düşündüğü Arap reformu için ne kadar önemli olduğunu anlayan" Blunt, Temmuz 1880'de İngiliz Dışişleri Bakanlığına bir rapor hazırladı (*Secret History...*, s. 87). *The Position of The Ottoman Sultans Towards Islam* başlıklı rapora göre, eğer Osmanlı Devleti çökerse hilâfetin durumunun ne olacağı hakkında Asya ve Arabistan Müslümanları arasında çok yoğun bir endişe ve tartışma mevcuttu. Zira Osmanlı hilâfetine duyulan güven o kadar sarsılmıştı ki artık herkes Osmanlıların hilâfet iddialarını bile sorgulamaya başlamıştı (Goschen'den Granville'e 19. Ekim 1880, PRO, FO, 539/18 no 19). Ona göre, Osmanlı hilâfeti gerçekte Osmanlı sultanlarının gücüne dayanmaktadır. Öyleyse meselâ Napolyon gibi ihtiraslı bir Avrupalı da Müslüman olduğu iddiasıyla Hicaz'ı ele geçirip halifeliğini ilân edebilir. Fakat daha muhtemel ve gerçekçi olan düşünce hilâfetin Kureyş kabilesine intikalidir. Bu durumda artık İngiltere'nin Osmanlı Devletine destek olmaktan vazgeçerek Osmanlı hilâfetini güçlendirmemesi gerekmektedir. Zira İngiltere'nin asıl menfaati bir Arap halife ortaya çıkarmaya dayanmaktadır. Böylece İngiltere, Arap halifenin koruyucusu olabilir ve Hindistan'ın güvenliğini de kesin olarak teminat altına alabilirdi.

¹⁰ W. S. Blunt, *Secret History...*, s. 118. Blunt ve Osmanlı hilâfeti ile ilgili olarak ayrıca bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde ...", s. 54-60.

tin yeni merkezi konusunda cemiyet üyelerinin Şam ile Medine arasında görüş ayrılıklarının olduğunu, fakat Hicazlı üyelerin daha çok güvenlik gerekçesiyle, Medine üzerinde ısrar ettiklerini rapor etmiştir.¹¹

Konsolos'un önemle üzerinde durduğu böyle bir hareketin mevcudiyeti veya en azından belirtilen gayeler söz konusu zaman itibariyle epeyce mübalağalı görünmektedir. Bahsedilen cemiyetin mahiyeti, kimlerden oluştuğu ve temsil derecesi hakkında başka bilgi bulunmaması esasen mezkûr cemiyetin gerçekten mevcut olup olmadığı hakkında da tereddütlere yol açmıştır. Ancak böyle bir şayiadan Osmanlı idaresinden daha önce haberdar olan İngilizlerin tavrı üzerinde durulmaya değerdir. Zohrab heyecanlı bir şekilde bu gelişmeyi destekler bir üslûp ortaya koyarken, İstanbul'daki Büyükelçi Layard ise farklı bir tavır takınmış ve her türlü gelişmeye açık kapı bırakmaya itina göstermiştir. Hatta Layard her ihtimale karşı Hicaz'daki bu söylentileri Sultan II. Abdülhamid'e bizzat iletmek gereği de duymuştur.¹² Aynı şekilde, o tarihte Mekke Emiri olan Şerif Hüseyin'in İngilizler'le irtibat içerisinde olduğu bilinmekle beraber, şayet bu cemiyet mevcut ise, cemiyetin oluşmasında onun bir dahil olup olmadığı da açık değildir. İngiliz kaynakları Şerif Hüseyin'in hilâfet konusunda da emelleri olduğunu ve şöyle söylediğini nakletmektedir: "Abdülhamid tartışılmaz bir emir olmadığı gibi, hilâfet hakkı da ilahî değildir, dolayısıyla ona muhalefet etmek te yanlış olmaz".¹³

Halifelik emelleri hakkında çok fazla şey söylenen Şerif Hüseyin, İstanbul'da Şura-yı Devlet azası iken Haziran 1877'de Emir Abdullah Paşanın vefatı üzerine teamül gereği Mekke Emirliğine tayin edilmişti. Osmanlı belgeleri Şerif Hüseyin'in en azından Doksanüç Harbi sonuna kadar Osmanlı Devletinin Hicaz'daki hâkimiyetini sarsmaya yönelik faaliyet yürüttüğü veya hilâfete dair bir iddia taşıdığı hakkında hiç bir ipucu vermemektedir. Esasen İngiliz belgeleri de Şerif Hüseyin'in İngiltere ile irtibat kurmasının 1878 sonrasında olduğunu belirtmektedir. Aksine Şerif Hüseyin göreve geldiğinin ilk senesinde, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini

¹¹ Zohrab'dan Salibury'ye, 6 Ağustos, 1879, PRO, FO, 78/2988.

¹² Padişah kendisine teşekkür etmiş, bu konuda daha önce birşeyler sezinlediye de tam olarak haberdar olmadığını bildirmiş ve gelişmeleri değerlendirmek için Suriye ve Hicaz'a bir memur göndermiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1972, 139). Ayrıca bkz. Hoca Bekir Efendinin Layihası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız MTV, 5/8, 19.1. 1298.

¹³ Zohrab'dan Salisbury'ye, 8 Aralık 1879, PRO, FO, 78, 2988.

güçlendirmeye yönelik girişimlerde bulunmuş, hatta bu sırada devam etmekte olan Doksanüç Harbi'nde de gönüllüler toplamaya çalışmıştır.¹⁴ Bu durumda istihbar edilen söz konusu gelişmelerin ve hilâfetle ilgili düşüncelerin de öncelikle dinî endişelerden ve gerekçelerden değil, Doksanüç Harbi felaketinden sonra Osmanlı Devletinin parçalanması ihtimalinden hareketle, Arap eyaletlerinin geleceğine dair siyasî endişelerden kaynaklandığı sonucu çıkartılabilir.

Mekke emirleri hakkında çok durulmasının sebepleri arasında Şeriflik, Mekke Emirliği ve buradaki Osmanlı yönetim tarzının özellikleri dikkat çekicidir. Mekke-Medine kutsal şehirler oldukları için Osmanlılar burada farklı bir idarî siyaset benimsemişler ve Hicaz Valisi'nin yanı sıra, bir de Hz. Peygamber'in soyundan gelen Emirler (Şerifler) tayin etmişlerdi. Mekke Emirliği zaten Osmanlı öncesi bir idarî müessese olup aynen devam ettirilmekteydi. Teamülde Vali'nin otoritesi bütün Hicaz bölgesini, Emir'inki de Mekke ve etrafını içine alıyorsa da, uygulamada bu yetki ayırımı mümkün olmuyor ve zaman zaman sıkıntılar yaşanıyordu. Şerifler bölgenin en ileri gelen ailelerinden oldukları için, diğer Arap kabileleri üzerinde büyük nüfuzları vardı ve Bâbîâlî bu nüfuz sebebiyle Arapları idare etmenin daha kolay olacağını düşünüyordu. Ancak özellikle XIX. yüzyılda her hangi bir ailenin gerektiğinden fazla güçlenmemesi için, emirliğin sıra ile Zeyd ve Avn aileleri arasında el değiştirmesi bir siyaset olarak uygulanıyordu.¹⁵

İngiliz belgelerine göre, 1879 başlarında İngiliz-Afgan savaşı başladığında İngilizler ile irtibata geçen Şerif Hüseyin, onlara Afganistan Emiri Şir Ali Han'dan bir mektup aldığını ve Şir Ali Han'ın kendisine, İngilizlere karşı Hindistan Müslümanlarının ayaklanmasının caiz olup olmayacağını sorduğunu; buna cevaben de kendisinin, İngilizlerin yönetiminin adil ve insanî olduğu gerekçesiyle böyle bir şeye cevaz veremeyeceğini bildirdiğini iletir.¹⁶ Şerif devamla İslâm dünyasında İngiltere'ye karşı güvensizlik, kızgınlık bulunduğunu, tedbir alınmazsa bunun tehlikeli boyutlara ulaşabileceğini ve bu konuda kendisine düşen herhangi bir şey

¹⁴ Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdülhamid II and Amir Husain's secret Dealings With the British 1877-1880", *Middle Eastern Studies (MES)*, XXXI, January 1995, s. 106.

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 29; W. Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia*, Columbus 1984, s. 6-7.

¹⁶ Zohrab'dan Salisbury'ye, 12 Mart 1879, IOR, L/PS/3/226.

olursa, Osmanlı Sultanı'nı tahrik etmemek kaydıyla makamının nüfuzunu İngiltere'ye yardımcı olmak için kullanmaya hazır olduğunu bildirmiştir.¹⁷

Şerif Hüseyin'in İngilizlere ilettiği rapor edilen ifadelerin muhtevassından, İslâm âleminde İngiltere'nin karşılaşması muhtemel bir tehdit durumunda Müslümanlar arasında nüfuz sahibi bir kişi olarak kendisinin yardımının gerekebileceğine, dolayısıyla kendisinin mühim bir şahsiyet olduğuna İngilizleri inandırmak istediği anlaşılmaktadır.¹⁸ Eylül 1879'da İkinci İngiliz-Afgan savaşı patlak verince Şerif Hüseyin bu defa İngilizlere daha kararlı ifadelerle yaklaşmış ve artık Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet edebileceğini de ima ederek her şartta ve elindeki bütün imkânlarla İngiltere'ye yardımcı olabileceğini bildirmiştir.¹⁹ Zohrab'ın raporlarının muhtevası Şerif Hüseyin'in bu tavırlarıyla en azından onu ikna edebildiğini göstermektedir.²⁰ Fakat Layard bundan pek emin değildir ve bu ilişkiyi tehlikeli bulmaktadır.²¹ Nitekim Layard Londra'ya gönderdiği yazılarında Araplar arasında yeni gelişmelerin görüldüğünü ve bazı kişilerin hilâfeti Osmanlı Sultanı'ndan alıp Şerif Hüseyin'e intikal ettirmenin İslâm için daha iyi olacağını düşündüklerini, ancak bütün bunların Sultan II. Abdülhamid tarafından bilindiğini yazmaktadır.²²

Buna mukabil Sultan II. Abdülhamid evveleminde Doksanüç Harbi'nin sıkıntılarıyla uğraşıyor olması yüzünden bu sıralarda Şerif Hüseyin'in niyetleri hakkındaki haberlerle yeterince ilgilenebilmiş değildir. Esasen bu gelişmelerden, gerçek manada Layard tarafından bilgilendirildikten

¹⁷ Şerif Hüseyin'in teklifini değerlendiren İngilizler gösterilen iyi niyet ve dostane duygular için müteşekkîr olduğunu belirterek gerekirse bunu değerlendireceklerini bildirmişlerdir. Dışişlerinden Zohrab'a, 7 Ağustos 1879, PRO, FO, 195/1251.

¹⁸ IOR, L/PS/3/267.

¹⁹ Zohrab'dan Salisbury'ye, 8 Aralık 1879, PRO, FO, 78/2988.

²⁰ Zohrab'a göre, İngiliz-Osmanlı ilişkileri gerginleşince İngiltere İslâm âlemindeki nüfuzunu arttırmaya yarayacak bu kozu değerlendirmeli ve bir an önce Şerif Hüseyin ve Hicaz üzerindeki kontrolünü tesis ederek bu imkânı kaçırmamalı idi (National Archives of India (NAI), Delhi, FD, Sec. May 1880, no. 135).

²¹ Layard, Hüseyin ile olan irtibatla çok dikkat gerektiğinin altını çizerek, eğer Padişah bunu öğrenirse elindeki her türlü vasıta ile bunun hesabını sormaya çalışmaktan başka Şerif Hüseyin'i hemen görevden alabilir, diye Londra'yı uyarmak ihtiyacı hissetmiştir (British Museum (BM), Layard Papers, no. 39132/82).

²² Layard'dan Salisbury'ye, 26 Mart 1880, PRO, FO, 78/3038 ve 9 Şubat 1880, FO, 78/3081. Blunt, Cemaleddin Afganî'nin Şerif Hüseyin'e hilâfet meselesini ilk defa kendisinin hatırlattığını söylediğini ifade etmektedir (W. C. Blunt, *Gordon at Khartum*, London 1911, s. 492). Fakat söz konusu yıllarda Afganî ile Şerif Hüseyin'in görüşmüş olduklarına dair bilgi mevcut değildir.

sonra haberdar olmuş ve akabinde soruşturma yapmak için bir heyet göndermiştir. Padişah bunun için Layard'a teşekkür etmekle birlikte onun iyi niyetle bu işi haber verdiğinden emin değildir ve İngiltere'nin emirlik makamıyla birden bire bu kadar ilgilenmeye başlamasını endişe verici olarak nitelendirmiştir. Nitekim Hicaz'a gönderdiği heyetin dönüşünü bile beklemeden orada bağımsız bir Arap devleti kurma girişimleri bulunabileceği gerekçesiyle, tedbir olarak Şerif Hüseyin'in görevden alınıp yerine Abdülmuttalib veya Avnürrefik Paşanın tayin edilmesinin uygun olacağını düşünmüştür. Bu konuda Mabeyn Başkitabetinden Sadarete yazılan yazıda Padişah'ın düşüncelerini net bir şekilde görmek mümkündür. Buna göre, İngilizler Cidde'de Şerif Hüseyin'le görüşmüş ve bu görüşme muhtemelen Osmanlı hilâfeti aleyhinde olmuştur.

“Bu babta Layard'ın sözü her ne kadar halisane addolunamazsa da fakat bunun ciddî ve hakikî olarak başka fikir ve efkâra mebnî olamayacağı, yani sırf hilâfet aleyhinde bir Hükümet-i Arabiyye teşkili murad olunduğu tahakkuk etmiş olduğundan bu misillü fenalığın hüdânekerde önünü almak esbabı Emir-i Mekke müşarünileyh Hüseyin Paşanın yerine Dersadet'te bulunan Şerif Abdülmuttalib hazretlerinin gönderilmesiyle mi hasıl olur, yoksa diğeriyle mi bu fenalığın vücuda gelmemesi çaresi bulunur? Velhasıl şu mehâzirin bir an evvel esbab ve çare-i âcilesi bi't-teemmül efkâr ve mütalaa-i hidivilerinin arzı ferman buyurulmuştur. Çünkü alınan mektup mealini ve gönderen zâtın beyan ve ifadesinin nezd-i şâhânedede hatadan salim bulunmak mülâbesesiyle bu halin sıhhatçe şekk ve iştibaha mahal kalmadığından her hâlde ve kâtibe-i ahvalde emr-i ferman hazret-i veliyyülemrindir.”²³

Ancak Mart 1880'de Şerif Hüseyin'in bir Afganlı tarafından suikaste maruz kalması bu konuda bir adım atma ihtiyacını ortadan kaldırdı. İngilizler ise kendilerini çok rahatsız eden bu gelişme üzerine yine kendilerine yakın olacağı düşüncesiyle Hüseyin'in kardeşi Avnürrefik'in emirliğe tayin edilmesi için Babıali nezdinde girişimlere başladılar. Sultan II. Abdülhamid ise mutad siyaset üzerine başka bir sülaleden Şerif Abdülmuttalib'i, İngilizlerin bütün karşı çıkmalarına rağmen,²⁴ ikinci defa Mekke emirliği makamına getirmekte karar kıldı.²⁵

²³ İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 139.

²⁴ İngiliz kaynakları Abdülmuttalib'in İngiliz düşmanı olduğunu ve o görevde kaldığı sürece İngiliz menfaatlerinin zarar göreceği ifadelerini taşımaktadır (NAI, FD, Sec. June 1880, no. 441; FD, Sec. March 1881, no. 261).

²⁵ Bu sırada doksan yaşından fazla olan Şerif Abdülmuttalib daha önce 1851-1855 arasında Mekke Emirliğinde bulunmuş, 1855'te azledilince bunu kabullenememiş; Os-

Bu şartlarla emirliğe tayin olunan Abdülmuttalib'ten İstanbul'un özellikle istediği şey, “ol havali-i mübarekede kuvve-i hilâfe-i mukad-desemizin tezyid ve tevsikine... sarf-ı mesai ve himmet” etmesidir.²⁶ Bu konuda Padişah'ı temin ederek vazifesine başlayan Emir Abdülmuttalib ilk zamanlarda İngilizlere karşı mesafeli tavrıyla dikkat çekti. Ancak ilerleyen aylarda Abdülmuttalib hakkında da İngilizlerle yakınlaştığı ve yakında hilâfet iddiasında bulunabileceği yönünde haberler gelmeye başladı.²⁷ Tam bu sıralarda, üzerinde Emir Abdülmuttalib'in imzasını taşıyan ve aralarında İngiliz konsolosuna da hitap eden bazı mektupların ele geçirilmesi Emir hakkındaki haberleri tevsik eder mahiyetteydi. Genel olarak Araplar arasında Osmanlı yönetimine karşı duyulan rahatsızlıklar hakkında olan bu mektuplardan birinde daha önce İngilizlerle varılan bir mutabakattan söz edilmekte ve konsolostan silâh istenmektedir:

“İnşallah vakt-i karibde bu aktarı matlup veçhile derece-i ehemmiyette bırakılıp müşahede edersiniz ve sebkât eden kavil ü kararda kâffe-i umurun şüru'-i mukaddimesinin levazımatı ve tehyie-i esliha lazım görüldüğü ve taht-ı talepte bulunmak üzere bir ân evvel taleb olunmuş olan

---

manlı Devleti Hristiyan oldu, diyerek bir kısım taraftarlarıyla ayaklanmıştı. Ancak 1857'de yakalanmış, bir müddet Selanik'te kaldıktan sonra yirmi seneyi aşkın bir süre İstanbul'da ikamet etmiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme...*, s. 129-130). Cevdet Paşa, Abdülmuttalib'in “İmamlar Kureyş'ten olur” iddiasıyla saltanat davasına kalkıştığını söyleyerek uzun uzun bu hadiseyi anlatır. İmamlar Kureyş'ten olur iddiasıyla saltanattan çok hilâfet davasına kalkışılacağı açık olmakla birlikte, bu tarihte Abdülmuttalib'in böyle bir niyet de taşıdığına dair yeterli bilgi yoktur (*Tezâkir*, Ankara 1986, I, 101-150). Abdülmuttalib'in tekrar Emirliği tayin edilmesindeki en önemli faktör muhtemelen onun vefat eden Hüseyin'le aynı kabileden olmaması ve İngilizleri hiç sevmemesidir. Zira bu sırada görüşlerine başvurulmuş Sait, Hayreddin ve Mahmud Nedim Paşaların Padişah'a verdikleri mütalaada her ne kadar Abdülmuttalib'in tayin edilmesi Devletin menfaatlerine daha uygun düşerse de “Şerif merhumun vasil-ı sem'i ali olan ve bazı mahall-i mahsusadan dahi ihtar kılınan niyat-ı muzır ve mevke ve sıfatına münafi ve hukuk-u Hilâfet-i Ulya'ya muzır olan temayulat-ı ecnebiyyesi üzerine hazırlanmış bir mazarrat var ise anın aza-yı hanedanından gayri bir zatın makam-ı emarete gelmesiyle ol mefsedetın zail olacağı ve şerif Abdülmuttalib Efendinin şeyhuhet-i sinniyle beraber salah-ı hali ve taraf-ı Eşref-i Padişahi'ye ibraz ettiği rabita-i vicdaniyyesi müşarunileyhin intihabına sebeb-i tercih addolunmuş olduğundan alelusul memuriyetinin icra ve ilânı...” denilmektedir (11 R Ahir 1292, İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s. 132-133, dn 2).

²⁶ II. Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu, 15 Rebiülahir 1297, İ. H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme. Emirleri*, s. 136, dn. 2.

²⁷ BOA, YEE, 15-1126/74-14, Mahmud Nedim'den Padişah'a 25 Şaban 1299.

esliha hazır ve müheyya edilmesiyle tesyarını ihtar ederim, Abdullah el-Muttalib.”²⁸

Bunun üzerine bir isyanın plânlandığına hükmeden Hicaz Valisi Osman Paşa, Abdülmuttalib'in derhal görevden alınması gerektiğini düşündü. Durumun aciliyeti bu hususta lazım olan Padişah iradesini de beklemeye imkân tanımadığı için güya İstanbul'dan gönderilmiş gibi tanzim edilen bir emre dayanarak Emir'in görevinin sona erdiği kendisine iletildi. (Eylül 1882). Gelişmeleri on gün kadar sonra öğrenen Bab-ı Ali hayretler içerisinde kalmış, Osman Nuri Paşadan gelen izahattan sonra tedbir muvafık bulunmuş, fakat onun yerine Paşanın tavsiye ettiği Abdullah'ın değil Avnürrefik'in tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹

Aynı tarihlerde siyasî, hatta belki daha çok şahsî hesap kaynaklı bir diğer hilâfet iddiası da Mısır'da yaşanmıştır. Özellikle İngiliz ve Fransızların baskılarıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından 1879 Haziran'ında görevden alınan Hidiv İsmail paşa, İtalya'ya yerleşerek burada Osmanlı Saltanat ve Hilâfeti aleyhine bir çalışmaya girişmiştir. İlk olarak Napoli'de, eski özel sekreteri İbrahim Müveylîhî'nin³⁰ çıkardığı *el-Hilâfe* adlı bir gazete ile Osmanlıların hilâfeti haksız olarak Mısır'dan İstanbul'a naklettikleri iddia edilerek Mısır hidivlerinin bu makama daha lâyük oldukları ile sürülmüştür. Gazete ancak iki sayı çıkarılabildikten sonra muhtemelen

²⁸ Konunun geniş incelenmesi ve Abdülmuttalib'in İngilizler ile bölgedeki diğer Şeyhlere gönderdiği söylenen mektupların suretleri ve Osman Paşanın tavrı için bk. İ. H. Uzunçarşılı, “Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın Uydurma bir İrade ile Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib'i Azletmesi”, *Belleten*, Temmuz 1946, X/39, s. 498-537. R. L. Shukla, mektupların Abdülmuttalib'e İngilizlerce hazırlanmış bir tuzak olduğunu söylemektedir. Ona göre, İngilizler Abdülmuttalib'i görevden azlettirmeyi başaramayınca, Emir'in sekreterini kandırarak bir plân hazırladılar ve bu plân dahilinde, Abdülmuttalib'in İngilizlerle gizli bir ilişkiye girdiği intibahı uyandırarak Osmanlıları telaşa düşürmek böylece de onun görevden uzaklaştırılmasını sağlamak istiyorlardı (R. L. Shukla, *India, Britain and the Turkish Empire 1853-1882*, N. Delhi 1973, s. 206).

²⁹ Başvekaletten gönderilmiş gibi tanzim edilen emirde şöyle denilmekteydi: “Abdülmuttalib Efendi hazretlerinin Der-i saadet'te ikamet ve istirahatleri muktezay-ı irade-i seniyye-i cenab-ı Padişahî'den bulunmuş olmağla Paşa-yı müşarünileyhin hemen taht-ı nezaret-i askeriyye ilka ve Der-i saadet'e izamları için diğer iş'ara intizar olunması tavsiye olunur” (İ. H. Uzunçarşılı, “Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın...”, s. 504-511). Ayrıca bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “Vying for Power and Influence in the Hijaz: Ottoman Rule, The Last Emirate of Abdülmuttalib and the British (1880-1882)”, *Muslim World*, VC/1, January 2005, s. 1-22.

³⁰ Müveylîhî için, bk. J. Landau, “An Insider View of Istanbul: İbrahim al-Muvailîhî's 'Ma Hunalika'”, *Die Welt des Islams*, XXVII, 1987, s. 71-81.

İstanbul'un müdahalesiyle durduruldu.³¹ İsmail Paşanın desteklediği Müveylîhî bunun üzerine Paris'e gitmiş ve aynı gayeye matuf olarak burada *el-İttihad* adlı Türkçe-Arapça yayın yapan bir gazete daha çıkarmaya başlamıştı. Eylül 1880'de ilk sayısı çıkan bu gazete de ancak üç nüsha devam edebilmekle birlikte her defasında Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı hilâfetine çok sert tenkitler yöneltmişti. *el-İttihad*'a göre,

“her ne kadar Osmanlı uleması Abdülhamid'in gerçek halife olduğunu ve ona itaatin farzıyyetini belirtse de bu doğru değildir. Zira Abdülhamid bir müstebittir, adil bir Sultan değildir ve Hz. Peygamber'in halifesi olmaya liyakati yoktur. Meşrutiyeti keyfi olarak kaldırmakla ve Kıbrıs'ı İngilizlere vermekle mi Hz. Peygamberin halifesi olmaya hak kazanmıştır? Bütün bunlara rağmen bazı Müslümanların Abdülhamid'i halife olarak kabul etmeleri onların bu makam için gereken şart ve özellikleri bilmemeleri ve Abdülhamid'in çevresinin Müslümanları yanlış yola sevk etmelerindedir. Yapılması gereken şey Abdülhamid'e itaat etmemek ve onu bir an önce tahttan indirmektir”.³²

el-İttihad'ın yayınının durmasından bir kaç ay sonra bu defa Londra'da çıkmaya başlayan ve muhtemelen yine İsmail Paşanın desteklediği *el-Hilâfe* adlı bir diğer gazete Osmanlı hilâfetine yüklenmeye başladı. Gazeteyi çıkaran Louis Sabuncu aslen Diyarbakırlı olup eski bir papaz idi.³³

³¹ Philip de Tarrazi, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1913, II, 264; O. Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 84.

³² İbrahim Müveylîhî bu gaye ile Osmanlı uleması ile askerlerini devletin geleceğini kurtarmak için Abdülhamid'e karşı birleşmeye ve onu tahttan indirmeye davet etmektedir. Zira onu savunmaya devam etmek İslâm'ın tahribatına yardımcı olmaktır (*el-İttihad*, 3 Eylül ve 7 Ekim 1880 tarihli nüshalar). *el-İttihad*la ilgili notlarını benimle paylaşan Ş. Tufan Buzpınar'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bkz. N. Keddie, *Sayyid Jamalad Din al-Afghani: A Political Biography*, Berkeley 1972, s. 233-236. Osmanlı otoriteleri Fransız makamlarına müracaatla bu gazetenin de kapatılmasını temin etmiştir. Bir müddet sonra Müveylîhî de Fransa'dan çıkartılmıştır.

³³ Sabuncu 1838'de Diyarbakır'da doğdu, Beyrut ve Roma'da dinî eğitim gördükten sonra 1963'de de papaz olarak Mardin'e döndü. 1870'lerde Avrupa ve Amerika seyahatlerine çıkan Sabuncu, nihayet İngiltere'de karar kılmış ve gazeteleri neşretmeye devam etmiştir. 1890'da II. Abdülhamid tarafından İstanbul'da istihdam edilinceye kadar Avrupa'da yaşadı. Velüd bir yazar olan Sabuncu ilâhiyattan siyasete, edebiyattan felsefeye kadar pek çok alanda otuzdan fazla eser vermiş ve 93 yaşlarında ölmüştür. Sabuncu'nun İstanbul'a kadar olan hayatı ve matbu eserlerinin listesi için bkz. Philip de Tarrazi, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1913, II, 71-81. *Tercüme-i hal-i Louis Sabuncu*, İÜ Merkez Kütüphanesi, nr. 6929). Bu eser Sabuncu'dan Arapça ders alan bir İngiliz (Frost) tarafından kendisinin anlattıklarından derlenerek kaleme alınmış ve Sabuncu'nun İngiltere'ye gittiği zamana kadar olan hayat hikâyesini anla-

1874'den beri İngiltere'de yaşamakta olan Sabuncu daha önce *Mir'atü'l-Ahval* adlı gazetesinin editörü iken 1877-80 arasında *en-Nahle* adlı kendi gazetesini çıkarmış, fakat bu sıralarda her ne kadar Osmanlı yönetimini tenkit etmişse de son sayılarına kadar Osmanlı hilâfeti aleyhine yayın yapmamıştı. 1 Ocak 1881'de çıkmaya başlayan *el-Hilâfe*³⁴ ise daha ilk sayısında bir kurum olarak hilâfetin tarihini inceliyor, onun şartlarını değerlendiriyor, buradan hareketle de Osmanlı hilâfetini tamamen reddederek, Osmanlıların hilâfetin haysiyetini lekelediklerini söylüyordu. Sabuncu'ya göre, hilâfetin Abbasilerden Osmanlılar'a intikali tamamen uydurma idi. Hilâfet gibi kurum bir cübbe gibi nasıl el değiştirebilir veya nakledilebilirdi. O makam Müslümanların icmasıyla en lâyük kişiye ait olan bir makamdı.

Gazetede Arapları bağımsızlığa teşvik eden “Ey kahramanlar, haydi istiklâl!”, şeklinde bir çağrı da yayımlanmıştı. Arapça basılan bu gazete aynı zamanda Türkçe, Farsça ve Urduca'ya da tercüme edilerek bütün İslâm dünyasına hitap etmeyi hedefliyordu. Sultan II. Abdülhamid'in şiddetli tepkisine maruz kalan ve yayınının durdurulması için İngiltere nezdinde çeşitli teşebbüsler yapılan bu gazete de ancak üç sayı çıkabilmiştir.³⁵

---

tan yaklaşık 40 varak bir yazmadır. İngiltere'deki faaliyetleri için bkz. L. Zolandek, “Sabunji in England 1876-1891“, *MES*, January 1978, s. 102-115. İstanbul Kütüphanelerinde Sabuncu'ya ait yazma eserler mevcuttur. Mellifin İstanbul'da iken telif ettiği siyaset ve ilâhiyata dair eserleri ve İstanbul'daki hayatı için bkz. Azmi Özcan, “Yerini bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları”, *İstanbul Araştırmaları*, Bahar 1998, V, 117-129.

³⁴ 8 Rebiülevvel 1298, BOA, Y.PRK.EŞA , 2/54; L. Zolandek, *agm.*, s. 105.

³⁵ 23 Rebiülahir 1298, BOA. Y.A.HUS., 166/133; BOA, Y.PRK.TKM, 4 /47; Y.PRK.ASK, 7/105; NAI, FD. Sec. 143-145. Sabuncu gazeteyi takdim yazısında, masraflarının Arap milletini seven birisi tarafından karşılandığını ve gizli olarak bütün İslâm alemine dağıtılacağını ifade etmiştir. Gazetesinin muhtemel destekçileri olarak Zolandek, İsmail Paşa, Zengibar Sultanı ve Muskat Sultanı'nın isimlerini vermektedir (“Sabunji in England“, s. 106). Sabuncu'nun hayatının ilerleyen yıllarında Müslüman olduğuna dair kayıtlar vardır (Blunt, *Secret History...*, s. 229, dn. 1). İstanbul'a geldiğinde Mabeyn-i Humayun'da istihdam edilmiştir (21 Receb 1309, BOA, Y.PRK.AZJ., 21/28). Bundan sonra Sabuncu'nun fikirleri değişmiş ve yazdığı eserlerinde Osmanlılar ile Abdulhamid'i mütemediyen methetmiştir. Meselâ *Abdulhamid-i Sanî'nin Tercüme-i Hali* adlı eserinde (İÜ. Merkez Kütüphanesi, nr. 9871. Mahir Aydın tarafından yeni harflerle neşredilmiştir. İstanbul 1997) yer alan ifadeler bu kabil literatüre iyi bir örnektir. Bu babta zaten müellifin kendisi de çok iddialıdır: “Kulları Müslüman olmamakla beraber medh ü sitayiş-i şahaneleri hakkında bi hakkın yazdıklarımı şimdiye kadar ne meşayih-i İslâm ne garik-i bahr-ı eltaf ve inayat-ı hümayunları olan Şeyh Ebul Hüda ne de Şeyhulislâm hulasa hiç bir İslâm bile yazmamış...” Keza Sabuncu'nun *Divan*'ı da (İskenderiye 1901), Sultan II. Abdülhamid'i öven şiirler ihtiva etmektedir.

Çok geçmeden 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi Sultan Abdülhamid'in Müslümanlar üzerindeki itibarını zedelemiş, hatta halifenin kendi vatandaşlarını bile koruyamadığı gibi ifadeler özellikle Mısır merkezli olarak konuşulmaya başlanmıştı.³⁶ Ancak bir müddet sonra Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed'in başarılı bir direnişle Mısır'ı dolayısıyla İngilizleri zor durumda bırakması ortaya yeni bir durum çıkardı.³⁷ Mehdi'nin İngilizleri en son 1885'de Hartum'da mağlup etmesi kendisinin olağanüstü güçleri bulunduğu yönünde söylentilere de yol açmaktaydı. Sudan meselesini çözmek için İngiliz Hükümetine arabuluculuk yapabileceğini söyleyen Blunt bu işte Cemaleddin Afganî'den de faydalanmayı düşünmüştü. O sırada Londra da bulunan Afganî şayet hükümet bu teklifi kabul ederse elinden geleni yapmaya hazır olduğunu bildirdi. Afganî daha önce Fransa'da iken İslâm'da mehdilik hakkında iki makale yayımlamış ve burada teorik olarak İslâm inancında beklenen bir mehdi bulunduğunu, mehdinin halifeden daha öncelikli olduğunu, bu mehdi ortaya çıktığı zaman mevcut hilâfetin sona erip, mehdinin kendisinin gerçek halife olacağını yazmıştı.³⁸ Sudan'da Mehdi'nin İngilizlere karşı kazandığı başarılar-

³⁶ Hidiv İsmail Paşa zamanında Mısır, Avrupa'ya olan borçlarını tasfiye edemeyince İngiliz ve Fransız üyelerin de bulunduğu yeni bir komisyon kurulmuştu. Ancak İsmail Paşa bir müddet sonra bu komisyonu dağıtınca Avrupa baskısıyla hidivlikten azledildi. Yeni Hidiv Tevfik Paşa yönetiminde öncelikle borçlar için alınan tedbirler ülkeyi sıkıntıya sokunca birçok memur ve subay teşkilatlanarak Vatanîler hareketini (*Hizbu'l-Vatanî*) oluşturdu. Zamanla Vatanîler ile Mısır'daki Avrupalı ve Hristiyanların arası gerginleşti ve İskenderiye'de çoğu Hristiyan kırktan fazla kişinin ölümüyle sonuçlanan hadiselerin akabinde, Fransa ile anlaşan İngiltere "Osmanlı hukukunu değiştirmeden nizamı tesis etmek" gerekçesiyle Temmuz 1882'de Mısır'ı işgal etti (Azmi Özcan, "The Caliphal Policy" of Sultan Abdülhamid II and Egypt", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan : Türk Dünyasına Bakışlar*, (haz. H. Bal, M. Erat), İstanbul 2003, s. 489-499).

³⁷ F. A. K. Yasemee, "The Ottoman Empire, The Sudan and the Red Sea Coast 1883-1889", *Studies on Ottoman Diplomatic History V* (Eds. S. Deringil and S. Kunalp), İstanbul 1990. Mehdi Muhammed Ahmed (1844-1885) İngilizlerin yönettiği Mısır ordusunu üç defa arka arkaya bozguna uğratarak büyük bir şöhret kazandı. En son Ocak 1885 General Gordon'u mağlup ederek Hartum'u ele geçiren Mehdi Muhammed yeni bir devlet oluşturmak aşamasında iken aynı yıl tifüs hastalığına yakalanarak vefat etti.

³⁸ Afganî'nin bu makalesi *L'intransigeant*'da neşredildi (8 Aralık 1883). Osmanlı Devletinin Paris Büyükelçiliği makalenin tercümesini hemen İstanbul'a göndermiştir (BOA, YEE, 1/34/93/553-170). Bu tercüme bazen Afganî'nin Abdülhamid'e bir mektubu olarak yanlış değerlendirilmiştir. Makale'nin Fransızca aslı için bkz. Kedouri, *Afgani and Abduh*, s. 74-87. Osmanlılar Sudan'da ortaya çıkan bu mehdilik iddiasından rahatsız olmuşlar ve İslâm dünyasında Muhammed Ahmed'in iddialarının doğru olmadığını ihtiva eden ilânlar dağıttırmışlardı (*a.g.e*, s. 53).

dan Afganî'nin etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira Blunt'ın günlüğünde kaydedildiği üzere (8 Ekim 1885) Afganî ve Blunt hilâfet ve Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında uzun uzun konuşmuşlardı. Afganî Mehdi ya da onun haleflerinin veya Mekke Emiri'nin veya Yemen İmamı'nın Osmanlı halifesinin yerine geçmesi gerektiğine inanıyordu.

“Bunlardan herhangi birisi şimdi lider olabilir. Fakat hilâfetin merkezi yine İstanbul olmalıdır. Zira Arabistan veya Afrika sadece sürgün yeridir. Afganî konuşmalarımız sırasında daha önce Şerif Hüseyin'i hilâfet için teşvik edenin de kendisi olduğunu söyledi. Ona göre, Şerif silâhlı bir destek olmadan bunun mümkün olmadığını, çünkü Arapların din dışında hiç bir şey uğruna birleşemeyeceklerini ifade etti. ... Afganî şimdi İstanbul'a gitmek istiyor, fakat Padişah tarafından davet edilmedikçe gitmeyeceğini ifade ediyor. Eğer ben parlamento seçimini kaybedersem ikimiz anlaştık, beraberce Yemen İmamı'na gideceğiz ve benim dört sene evvel niyetlendiğim gibi hilâfetin standardını geliştireceğiz.”³⁹

Blunt'ın yazılarından Afganî'nin talebesi ve Mısır'ın en etkili dinî simalarından olan Muhammed Abduh'un da bu sırada hilâfet hakkında neler düşündüğüne dair ifadeler vardır. Buna göre, “Abduh hilâfetin manevî temeller üzerine yeniden inşa edilmesi gerektiğine inanıyordu. Bana, yıllarca bu makamı elinde tutan kişilerin müslümanların manevî liderliğine pek lâıyk olmadıklarını ve hilâfet otoritesinin daha meşru bir biçimde kullanılmasıyla İslâm dünyasının zihnî ilerlemesine nasıl bir teşvik sağlanabileceğini izah etti. Osmanlılar hâlihazırda en güçlü Müslüman sultanlıktır, ve yapabildiklerini yapıyorlar. Fakat eğer kendi sorumluluklarını daha ciddi olarak almazlarsa yeni bir emirü'l-müminin aramak meşru olur”.⁴⁰

Fakat Abduh'un kendi ifadeleri, en azından 1880'lerin sonlarına doğru Osmanlılara bakışının yukarıdakilerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. 1887 yılında Sultan II. Abdülhamid'in maarif konusunda bir ıslahat yapılması yönündeki faaliyetlerini öğrendiği hem bu konudaki fikirlerini Padişah'a iletmek hem de hizmete hazır olduğunu bildirmek gayesiyle (şeyhulislâma) yazdığı layihasında Osmanlı Devletini ve hilâfeti korumanın neredeyse bir iman şartı olduğunu söylemektedir:

“Ben Ümmet-i Muhammediyye ve Hilâfet-i Osmaniyye uğrunda terakkiyatımı, saadetimi ve her menfaatımı feda ve belki kendimi meskat-ı

³⁹ W. S. Blunt, *Gordon at Khartum*, s. 492.

⁴⁰ W. S. Blunt, *Secret History...*, s. 106.

re'simden bile cüda etmiş olduğundan, din ve devlet a'dasının kudretlerine karşı Millet-i İslamiyyenin bulunduğu hâl-i inhitattan kurtulmasıyla şevket ve kudret-i sabıkasına avdetinden ve dünyanın her köşesinde bulunan İslam'ın, merkez-i hilâfet-i kübraya merbutiyeti [ve] muhafaza-i hukuk-i hakimiyet uğrunda feda-yı can etmelerinden başka şahsımca hiç bir emelim yoktur... Müslümanlar arasında vicdan sahibi olan herkes Osmanlı Devletinin muhafazasını dinî inanç esaslarında, Allah'a ve Resülü'ne imandan sonra üçüncü şart olarak kabul eder. Çünkü dinin sultanını koruyan ve devletin topraklarını muhafaza eden tek düşünce budur... Allah'tan Efendimiz Emirü'l-Müminînin ve devletini muvaffak etmesini niyaz eder; onun biz müslümanların ıslahına yardımcı olduğunu teyid eder, onun halifemiz ve zillullah olarak devamını dilerim.”⁴¹

II. Abdülhamid, fırtınalarla geçen saltanatın ilk yıllarından sonra, 1880'lerin geri kalan kısmında artık kendi idare tarzı, siyaseti ve Osmanlı Devleti için hayatî derecede önemli gördüğü hilâfet unvanı hakkında çok hassas davranmış, bunu zayıflatmaya yönelik her türlü teşebbüse muhtelif tedbirlerle karşı koymuştur. Aynı dönemde söz konusu olabilecek bir başka husus da 1882'den sonra uzun bir süre Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler, özellikle de İngiltere arasında ciddî bir gerginliğin yaşanmamış olmasıdır. Hâl böyle olunca 1890'ların ilk yıllarına kadar Sultan II. Abdülhamid en azından hilâfet nokta-i nazarından bir sıkıntı ile karşılaşmamıştır. Ancak 1892'den sonra Mısır Hıdivliği'ne geçen Abbas Hilmi Paşanın (1874-1934), siyasi hedefleri ile fiilî İngiliz işgali ve hukukî Osmanlı egemenliği arasında bunalıp bir çıkış yolu arayışı mahiyetinde bir aralık halifelik beklentilerine girdiği ve buna yönelik faaliyetlerde bulun-

⁴¹ Aslı Arapça olan layihanın ve mektupların Türkçe çevirisi için, BOA, YEE, 18-553/510-93/38. Bu layihanın değerlendirilmesi ve Abduh'un eğitimle ilgili görüşleri için bkz. İ. S. Sırma, “Sultan Abdulhamit-Muhammed Abduh İlişkisi“, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1992, s. 30-5. Bu görüşler ve Abdülhamid'e gönderilen layihanın Arapça sureti Abduh'un talebesi Reşit Rıza tarafından hocasının hayatını anlatan kitabında da verilmiştir (Muhammed Reşit Rıza, *Tarihü'l-Üstazî'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Kahire 1344, II, 506-522). Abduh'un bu konudaki düşüncelerinin değerlendirilmesi için bkz. C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Chicago-London 1973, s. 133-136. Ancak Blunt'ın ifadelerine göre Abduh'un özellikle Abdülhamid hakkındaki görüşlerinde pek istikrar olmadığı söylenebilir. 1890'larda Blunt Abduh'un sık sık kendisine Abdülhamid aleyhinde beyanlarda bulunduğunu söylemektedir (Blunt, *My Diaries...*, s. 244, 450, 502). Bununla birlikte Blunt'ın Abduh ile ilgili aktarımlarında kavramların yanlış veya eksik tedailendirilmiş olmak ihtimalini de unutmamalıdır.

duğu haberleri mevcuttur. Abbas Hilmi'nin bu konuya ilgi göstermesinin bir sebebi de, her ne kadar yarı bağımsız olsa da, Osmanlı Sultanı'ndan sonra İslâm aleminde gündeme gelecek ilk emir olduğunu, bir başka ifadeyle Osmanlı hilâfetinin dağılması ihtimali gerçekleşirse kendisinin halifelğe aday olduğunu düşünmüş olmasıdır.⁴² Bu tür beklenti ve iddialarının Mizancı Murad'ın (1853-1912) 1896'da Kahire'ye gelmesinden sonra ifadelendirilmiş olması, Hidiv'in Sultan II. Abdülhamid'e karşı Genç Türklerle geçici birliktelik içerisinde olduğu intibasını uyandırmaktadır.

Esasen Abbas Hilmi'nin 1895'de İstanbul'a yaptığı ziyaret sırasında, Cemaledin Afganî ile görüşmesinin neticesinde hilâfetle ilgili düşüncelere kapıldığı daha yaygın bir kanaat olmakla birlikte,⁴³ Afganî'nin bunda bir tesiri olduğu şüphelidir. Marmaduke Picthal 1890'ların ortalarında, Arap hilâfeti fikrinin Hidiv'in adamları tarafından propaganda edildiğini yazmıştır.⁴⁴ Ancak başlangıçta Abbas Hilmi'nin niyetleri hususunda Padişah'a iletilen bazı haberlerin dışında kesin bir bilgi mevcut değilken, Fransız ve Rus kaynakları da benzer şeyler duymuşlar, hatta Rus büyükelçisi

⁴² L. Hirsowitch, "The Kedive and the Sultan 1892-1908" *MES*, October 1972, VIII, 304. Çok genç yaşta hidiv olan Abbas Hilmi Paşa üzerine Avrupa devletlerinin baskılarını önlemek isteyen Bâbüâlî Mısır işlerinde tecrübeli olan Ahmet Muhtar Paşayı kendisine müsteşar olarak tayin ederek destek vermeyi düşünmüştür (BOA, YEE, 31-2153/160-87).

⁴³ Blunt'ın günlüğünde Hidiv'in ifadeleriyle bu ziyaret hakkında izlenimler verilmektedir: Hidiv'e göre Afganî ile görüşmek isteyince Padişah'ın adamları tarafından takip edilmiş, fakat bunlardan birisini yakalayıp dövmüştür. Bu sırada padişah ile görüşmek istemesine rağmen oyalandığını anlayınca Gazi Osman Paşa ile Padişah'a haber göndermiştir: "Padişah'ın bana reva gördüğü muameleden bıktım. Göreve başlayalı dört sene olduğu hâlde seleflerimin aksine üç defa İstanbul'a kendisini ziyarete geldim. Dedelerim ve babam hiç bunu yapmadılar... Ben hatta geçen yıl İngiltere plânını iptal ederek İstanbul'a geldim. Üçyüz milyon tebası olan İngiltere Kraliçesi nezaket gösterip beni davet etmiş, ben de kabul etmişim; ancak İstanbul'dan gelen bir telgraf parçasıyla bu daveti reddedip padişahı ziyaret etmek istedim ... Bundan sonra artık nasıl davranacağımı biliyorum' Bu sözlerim Padişah'a iletilince benden özürler dilendi ve iltifatlarla gönlüm alınmak istendi. Fakat bunların bir şey değiştirmeyeceğini söyleyerek kızgınlığımı ifade ettim. Bu andan sonra da tavrımı değiştirdim ve Padişah'ın ismini dualarımdan çıkardım. Onun isminin hutbelerde okunduğu camilere gitmedim. Benim gittiğim camide de imam Padişaha dua etmeyi bıraktı. Biz İslâm ve Müslümanların refahı için dua ederiz. İslâm'ı tehlikeye götürenlere değil" (Blunt, *My Diaries...*, s. 208). Afganî Hidiv irtibatı için bkz. N. R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani...*, s. 383.

⁴⁴ C. Farah, "The Islamic Caliphate", *Studies on Turkish-Arap Relations*, Annual, Istanbul 1987, s. 39. Farah tarih olarak 1890'ı veriyorsa da bu mümkün değildir (A. Hourani, *Arabic Thought in the liberal Age*, London 1987, s. 270).

Nielidow, Sultan II. Abdülhamid'in ricasıyla Mısır'da kendi haber kaynaklarından da bu durumu araştırmıştı.⁴⁵ Bununla birlikte Abbas Hilmî 1896'da bir aralık Kahire camilerinde II. Abdülhamid'in adının cuma hutbelerinde zikredilmesini yasaklamak istemiş, fakat ulemanın ve halkın tepkisiyle bundan vazgeçmiştir.⁴⁶ Aynı günlerde, Mısır'da Sultan II. Abdülhamid lehine yayın yapan⁴⁷ ve Genç Türklerle Hidiv'i tenkit eden iki gazetecinin, (Veluiddin Yegen ve Ali Rıza), Hidiv'in adamlarınca dövülerek Padişah lehine yazı yazmamakla tehdit edilmeleri de, Hidiv'in bu konudaki niyetlerinin bir diğer göstergesi olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸

Son olarak Abbas Hilmi'nin gizlice bir adamını Medine'ye göndererek Hicaz'da Osmanlı hilâfeti aleyhinde propagandalar yaptırdığı ve bildiriler dağıttırdığı haberleri duyulmaya başlayınca, İstanbul nokta-i nazarından Hidiv'in niyetleri açıkça ortaya çıkmıştı.⁴⁹ Sultan II. Abdülhamid, Hidiv'in diğer Arap eşrafı ile olan irtibatını engellemeye çalışmakla birlikte Araplar arasında kendisine karşı oluşabilecek muhalefetin Hidiv etrafında toplanmasından da çekinmekteydi. Bu cümleden, Suriye'de bulunan bazı Mısırlıların, Hidiv'in saltanat ve hilâfetinde bütün Arabistan'ı içine alan bağımsız bir Arap devleti kurmak plânları içerisinde olduklarının duyulması (ve Şeyh Ebü'l-Huda'nın bunlara karşı katı tedbirler uygulanması gerektiği şeklindeki yönlendirmesi) neticesinde Sultan II. Abdülhamid Suriye vilayetindeki bütün Mısırlıların sınır dışı edilmeleri kararını verdi.⁵⁰ II. Abdülhamid'in bizzat Hidiv hakkındaki düşünceleri ise çok netti ve ona göre kesinlikle arkasında bir İngiliz plânı vardı: "İngilizler İslâmiyet'in tesirini azaltmak, kendi hakimiyetlerini kuvvetlendirebilmek için Hidiv'in halife olmasını isterler. Fakat dinine sadık hiç bir müslüman, onu mü'minlerin reisi olarak kabul etmez... kendisinin hemen hemen gavurlaşmış olduğu aşikârdır. Tahsile Cenevre'de başlamış, Viyana'da... ikmal

⁴⁵ Hirsowitz, "The Khedive and the Sultan", s. 303.

⁴⁶ E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974, s. 108.

⁴⁷ Hidiv ailesinin iniş çıkışlarına mukabil Mısır halkı ve aydınları genel olarak Hilâfetin ilgasına kadar Osmanlılara ve Osmanlı halifelerine bağlılığı devam ettirmişlerdir (Hilal Görgün, "Mısırdaki XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2000, IV, 105-131).

⁴⁸ Veluiddin Yegen, *el-Ma'lum ve'l-Mechul*, Kahire 1909, I, 108; E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s. 108; L. Hirsowicz, "The Khedive and the Sultan...", s. 301.

⁴⁹ Cromer'den Salisbury'ye, 12 Ekim 1897, PRO, FO, 78/4864; E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s. 108.

⁵⁰ L. Hirsowitz, *The Khedive and the Sultan...*, s. 304; PRO, FO, 78/4864.

etmiş olduğuna göre Avrupalılaştırmamasına imkân yoktur... Mamafih İngilizlerden icabında Lord Cromer'i halife tayin etmeleri beklenebilir.”⁵¹

1898'den itibaren Hidiv-Abdülhamid ilişkilerinde yeni gelişmeler ortaya çıkmaya başladı. Bu tarihte Abdurrahman Kevakibî (1849-1902) adlı Halepli bir gazeteci, Suriye'deki Osmanlı idarecileriyle anlaşamayıp Kahire'ye gelmişti. Kevakibî Kahire'de bir müddet başta *el-Menar* olmak üzere bazı dergilere yazılar yazdıktan sonra Hidiv'le yakınlaşma sağlamış ve onun desteğiyle bir kısım Arap memleketlerine seyahatlerde bulunmuştu. Bu seyahatlerin, Arapların Hidiv'in hilâfetini kabul etmelerini sağlamaya yönelik çalışmalar için olduğu yönünde rivayetler dolaşmaktaydı.⁵² Nitekim Sultan II. Abdülhamid de bunları duymuş ve “Mısır'da bazı kötü niyetli kişilerin hilâfete karşı bir komplo içerisinde buldukları” şeklinde İngiliz büyükelçisine şikayette bulunmuştu.⁵³ Ancak Kevakibî'nin asıl önemi bu tür faaliyetlerinden ziyade yazdığı iki kitaptan dolaydır. Bunlar *Tabaiu'l-İstibdad ve Mesariu'l-İsti'bad* ile *Ümmü'l-Kur'a*'dır. Kevakibî bu kitaplarında, müstebit bir idarenin zararlarını anlatırken Abdülhamid yönetimini, İslâm dünyasının meselelerini anlatırken de Osmanlıları suçluyor ve ağırlık merkezinin Türklerden Araplara geçmesi gerektiğini, zira İslâm'ı sadece Arapların kurtarabileceğini, bunun için İslâm alemi üzerinde dinî otoritesi bulunan bir Arap halifesinin seçilmesinin lüzumlu olduğunu yazıyordu.⁵⁴

⁵¹ Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1987, s. 144. İngilizler hakkında benzer ifadeler için ayrıca bkz. BOA, YEE, 36-2475/150-XI; YEE, 9-2003/72-4; Atilla Çetin, Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976, s. 148-149. Hilâfetin Hidiv'e intikali gibi ihtimalleri gerçekçi bulmayan Cevdet Paşanın (BOA, YEE, 18-553/560-93-3) Abbas Hilmi ile II. Abdülhamid'in kızını evlendirerek iki aileyi birbirine bağlamayı düşündüğü ve böylece bu meseleyi ilânihaye halletmek istediği, ancak Şeyh Ebul Huda'nın, eğer Hidiv'in bu evlilikten bir oğlu olur ise taht iddiasında bulunabileceği gerekçesiyle Padişah'ı vazgeçirdiği rivayet edilmektedir (O. Keskiöglü, “Cemaleddin Afgani”, *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1963, X, 222).

⁵² A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, London 1987, s.271-272; S. Haim, *Arab Nationalism, An Antology*, Berkeley 1976, s.25-30; E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s.109-111. Hayatı için bk. Ş. Tufan buzpınar, “Kevakibi, Abdurrahman b. Ahmed”, *DİA*, XXV, s. 339-340.

⁵³ O'Connor'dan Londra'ya, 13 Eylül 1899, FO, 78/4995; E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s. 110. Kevakibî'nin yazıları için bk. M. Umera (nşr.) *el-A'mali'l-Kamil li-Abdurrahman el-Kevakibî*, Kahire 1970.

⁵⁴ Her iki kitap da ilk olarak 1889'da neşredilmiş, daha sonra muhtelif baskıları yapılmıştır. Benim kullandığım nüshalar, *Ümmü'l-Kur'a*, Beyrut 1982 ve *Tabaiu'l-İstibdad*, Beyrut 1986'dır. Arap siyasî tarihi ile ilgili pek çok çalışmada bu kitablara

Kevakibî'nin büyük ölçüde Blunt'ın *The Future of Islam*'ından etkilenerek yazdığı ve hilâfetle ilgili görüşlerini dile getirdiği *Ümmü'l-Kur'a*'sı bilhassa daha dikkat çekicidir. Kitap ilk olarak 1899'da basılmış olmasına rağmen, o günkü şartlarda pek yayılmamış, fakat 1902-1903'te *el-Menar*'da neşredilmesiyle daha geniş çevrelere ulaşmıştır. Kitabın üslubu, muhtevası, ismi (Mekke'nin adlarından birisi) ve öne sürülen fikirlerin Mekke'de toplanan 22 Müslüman temsilcinin yaptığı gizli bir toplantıda dile getirildiği gibi hayali kurguya dayanması, okuyucuları etkilemeye yönelik bir çabanın eseri olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁵

Kevâkibî'nin ölümünden bir kaç sene sonra, benzer düşüncelerle, bu defa Lübnanlı bir Marunî olan Necip Azurî ortaya çıktı. Azurî İstanbul'da Mülkiye'yi bitirdikten sonra memur olarak Kudüs'te çalışmaya başlamış, fakat bir müddet sonra, Osmanlı mülkî idarecilerle arası açılınca 1904'de Kahire'ye gelmiştir. Kahire'de *İhlâs* adlı bir gazetede söz konusu Osmanlı idareciler aleyhine yazılar yayımladıktan sonra Paris'e yerleşerek 1916'da

---

özellikle *Ümmü'l-Kur'a*'ya atıfta bulunmaktadır. Bir değerlendirme için bkz. A. Hourani, *Arabic Thought...*, s. 272-273; E. Tauber, *The Emergence...*, s. 25-32. İsminden de anlaşılacağı üzere Kevakibi, *Tabai'u'l-İstibdad* adlı eserinde müstebid idarecilerin tabiatlarından bahsetmektedir. Kitabın başlarında bu kitapta belli bir kişi kastedilmediği söylenmekle birlikte, II. Abdulhamid'in ima edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Kevakibi'ye göre siyasî istibdad dinî istibdattan kaynaklanmaktadır. İslâm esasen hürriyeti getirmiş olmakla beraber yöneticilerin çoğu halkı diledikleri gibi yönetebilmek için onların cahil kalmalarını istemektedirler.

⁵⁵ Kevakibi'nin hayali senaryosu şöyle gelişmiştir. Müslümanların acıklı durumuna bir çare arayışıyla 1316'da İslâm memleketlerini temsilen seçtiği 22 kişiyle oluşturdukları bir cemiyeti kurmuştur. Mekke'de toplanan cemiyet Kevakibi'yi sekreter seçmiştir. Burada İslâm dünyasının meseleri tartışılmış ve bir sonuç bildirisi kararlaştırılmıştır. Bildirinin özü İslâm dünyasının ilerlemesinin Arabistan'ın tekrar İslâm medeniyetinin merkezi olmasıyla mümkün olabileceği şeklindedir. *Ümmü'l-Kur'a*'nın sonunda Kevakibi cemiyet üyesi bir Hindli'nin bir Emîrle olan hayali konuşmasını aktarmaktadır. Bu Emîr'e göre Hulefa-yı Raşidîn dönemi istisna edilirse İslâm'da din ve idare birbirinde ayrıdır. Şimdi yapılması gereken şunlardır: Mekke'de Kureyş soyundan gelen bir kişinin uhdesinde halifelik ihdas edilmeli; bu halife'nin siyasî otoritesi Hicaz Bölgesi ile sınırlı olmalı; Halife İslâm memleketlerinin temsilcilerinden oluşan 100 kişilik bir danışma meclisi oluşturmalı ve bunlar sadece dinî meseleleri görüşmeliler; Halife her üç sene bir halkın biatini yeniden almalı ve belli kuralları ihlal ederse biat geçersiz olmalı; yeni Halifenin seçimi Danışma Meclisi tarafından yapılmalı; Halife diğer İslâm ülkelerinin siyasî ve idarî işlerine karışmamalı ve emrinde bir ordu bulunmamalı; Halifenin ve Hicaz'ın güvenliği başka bir Müslüman devlet tarafından sağlanmalı (*Ümmü'l-Kur'a*, s. 234-237). O zamanlar bunun pek inandırıcı bulunmadığı bilinmekle beraber daha sonra Arap siyasî tarihi hakkında yazan bazı ilim adamları, mesela Gibb sanki bu toplantı gerçekten yapılmış diye yazmıştır (H.A.R. Gibb, *Whither Islam*, London 1932, s. 355; E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s. 110).

ölümüne kadar orada yaşamıştır. Azurî'nin kendi iddiasına göre Paris'e gitmesinin nedeni, Kahire'deki faaliyetlerinin Osmanlıları rahatsız etmesi ve bunun sonucu olarak İstanbul'da gıyabında yargılanarak ölüme mahkum edilmesidir.⁵⁶

Azurî Paris'e gider gitmez burada *Ligue de la Patrie Arabe* adlı bir cemiyet kurdu ve bu cemiyet adına Osmanlı Devleti ve hilâfeti aleyhine Aapça ve Fransızca bildirimler yayımlamaya başladı. Bu bildirimler, esas olarak Arapların bağımsızlığını savunmakla birlikte, bağımsız bir Arap devletin vazgeçilmez unsuru olarak da hilâfetin tekrar Araplara intikalini istemektedir. Azurî'ye göre, Arapların geri kalmış olmalarının sebebi Türk yönetimidir. Eğer Türkler olmasaydı, Araplar dünyanın en medenî milletlerinden birisi olurlardı. Araplar Türklerden her bakımdan üstündürlük ve hatta Türklerin askerî başarıları bile Arap askerler sayesinde gerçekleşmiştir. Sultan II. Abdülhamid yönetiminde Araplar iyi bir geleceğe sahip olamayacaklarına göre, tek çıkar yol bağımsızlıktır. Bağımsız Arap devletinin bir sultanı ve bir de halifesi olmalıdır. II. Abdülhamid Halifelik makamına uygun bir kişi değildir. Çünkü uzun yaşına rağmen hiç hacca gitmemiş, halkını soymuş, suçluları korumuş ve yabancı elçilerin oyuncağı olmuştur. Bütün Arap memleketlerinde herkes günde en az üç yüz defa ona lânet okumaktadır. Bu yüzden onun yönetimi devam ettiği müddetçe devletin çöküşü hızlanacak ve Arap bağımsızlık hareketi genişleyecektir. Azurî, daha sonra görüşlerini 1905'de yayımladığı *le Reveil de la nation Arabe* adlı kitabında toplamıştır.

Azurî'nin Hristiyan olması, faaliyetlerini Paris'te sürdürmesi ve neşriyatını çoğunlukla Fransızca yapması güvenilirliği hakkında istifhamlar oluşturmuş, bu yüzden de Osmanlı Devleti ve hilâfeti aleyhine olan düşünceleri Araplar arasında karşılık bulamamıştır. Kendisinin ısrarla iddia ettiğinin aksine, kurduğu cemiyetin Arap asıllı başka üyesinin bulunmadığı da söylenmektedir. Fakat Azurî, Avrupa devletlerini etkileyebilmek için kendisini büyük nüfuz sahibi olarak göstermek istemiş, böylece Araplar arasında Osmanlı yönetimine karşı bir hareket başlatmak gereğiyle özellikle Fransızlardan para çekmeye çalışmıştır. Aynı gaye ile zaman zaman İngilizlere de yaklaşan Azurî, bütün gayretlerine rağmen bu devletleri ikna edememiştir.⁵⁷

⁵⁶ E. Kedouri, *Arabic Political Memoirs...*, s. 113; Eliezer Tauber, 'Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of `Adb al-Rahman al-Kawakibi, Najib `Azuri and Rashid Rida,' *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21 (1994), s. 190-8.

⁵⁷ A. Hourani, *Arabic Thought...*, s.279. Azurî'nin diğer fikirleri için bkz. Hamid İnanet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 250-259.

S o n u ç

Buraya kadar olan anlatımla, II. Abdülhamid döneminde Araplar arasında hilâfet etrafında yoğunlaşan muhalif gelişmeler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dikkat edileceği üzere Osmanlı hilâfetine karşı başka siyasî vb şartlardan bağımsız, salt dinî gerekçelere dayanarak hilâfetin Araplara ait olmasını savunan bir hareket gelişmemiştir. Bu takdirde Osmanlı hilâfetine yöneltilen Arap muhalefetinin kaynağının, siyasî beklentiler, ferdi ihtiraslar veya kırgınlıklar olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Dinî muhtevalı tartışmalar zaman zaman ancak yukarıdaki gerekçelerle ortaya çıkan gelişmeleri desteklemek mahiyetinde gündeme taşınmıştır. Bu durumda klâsik kitaplarda hilâfetin Kureyş'e ait olması gerektiği yazılı olduğu hâlde bu hususa müstenid bir Arap muhalefetin görülmemiş olmasının izahını II. Abdülhamid dönemi Arap zihniyetinde aramak lazımdır. Arapların büyük çoğunluğunun hilâfeti daha çok siyasî bir kurum ve Müslümanlar arası birlik sembolü olarak değerlendirdikleri, bu itibarla da dinî inançları müşterek "adil" bir yönetim altında emniyet ve istikrar içerisinde yaşıyor olmanın onlar için daha öncelikli olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılara karşı meselâ Hindistan Müslümanlarında olduğu gibi 'özel' bir bağlılık sergilenmiyor idiyse de, yeryüzündeki tek bağımsız Müslüman devletin bir parçası olmak ve bu devlette eşit haklara sahip bulduklarını bilmek onlara yetiyordu. Nitekim gerek kendi kabilecilik gelenekleri çerçevesinde, gerekse zamanın şartlarında bağımsız devletçikler hâlinde yaşamalarının mümkün olmadığını veya bir başka deyişle ancak başka bir devletin himayesinde varlıklarını koruyabileceklerinin farkındaydılar.⁵⁸ Dönemin pek çok Arap müellifi tarafından ısrarla belirtilen bu husus, Sultan II. Abdülhamid'in Arap siyasetinde etkili olan isimler arasındaki Cevdet Paşanın Padişah'a arzettiği bir layihasında da vurgulanmaktadır:

“Türklerin kadri akvam-ı saireye nisbetle büyük bilinmek tabiidir. Lakin lisanları dince lisanımız olan Araplara dahi ihtiram olunmak lâzıme-i hâldendir. Ve akvam-ı saire dahi gerek Türk gerek Araplar farksız muamelelere mazhar olmaları lâzım gelür. İşte Yavuz Sultan Selim'in esas-ı tedabiri bu idi. Çok vakitlerde devam etti, sonraları cahil ve gafil memurlar tekessür ederek bu dakikalara dikkat edilmez oldu. Ve hâlâ Arabistan taraflarında devlet memurlarından bazıları fellah deyü Araplar'ı tahkir ediyorlar. Bittabii Araplar da Türklerden nefret ediyorlar. Memurin-i devletin bu misillü dekayik-i mülkiyyeye vakıf olmaları feraiz-i haliy-

⁵⁸ Tunuslu Hayreddin Paşa da benzer görüşlere sahipti (Wolf'dan Salisbury'ye 3 Ekim 1885, PRO, FO, 78/3822).

yedendir. Yoksa bunca senelerden berü Âl-i Osman'ın hükmüne alışmış olan Araplar kendi kendilerine ayrı bir yola gitmek arzusunda bulunmazlar. İçlerinden nadiren bulunanlar olsa bile killet-i âdetleri cihetle haiz-i ehemmiyyet olamazlar.”⁵⁹

Sultan II. Abdülhamid döneminde Arapların beklentilerinin çoğunun karşılanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayırım gözetmeksizin Arap memleketlerine yapılan yatırımlar, devlet idaresinde her kademedede görev alma, idarecilerinin seçiminde mahallî halk ile uyumlarına hassasiyet gösterilmesi, Padişah'ın tebaasının iyiliğini düşünen adil, dindar ve merhametli bir hükümdar olarak şöhretinin yayılması vb. hususların Arap efkar-ı umumiyesini İstanbul'a bağlamaya kâfi gelmişti.⁶⁰ Dönem içerisinde meselâ 1880'de Şam sokaklarına İngilizlerle irtibatı tespit edilen Hristiyan Araplar tarafından asılan ve halkı Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya çağıran ilânlar gibi mevzi hadiseler şüpheyile değerlendirilmiş, bu yüzden kabul görmemiş, dolayısıyla da Araplar arasında etnik hassasiyet değil din birlikteliği belirleyici olmaya devam etmiştir.⁶¹

İkinci Meşrutiyetten sonra yaşanan gelişmeler, İttihat ve Terakki siyasetinin belirsizliği, Yeni yönetimin Osmanlı ideallerine bağlılığındaki tereddütler ve özellikle de II. Abdülhamid aleyhtarlığı Araplar arasında devletin geleceği ile ilgili endişeleri tekrar gündeme getirirken, artık yavaş yavaş yol ayırımına da gelindiğinin işaretlerini barındırıyordu.⁶² O tarih-

⁵⁹ BOA, YEE, 18-1858-93-39. Cevdet Paşa, bu cümleden Araplarla ilgili olarak alınması gereken tedbirler arasında onlara sevgi şefkat ve anlayışla yaklaşılması ve imar faaliyetlerine ağırlık verilmesi üzerinde durmuştur (BOA, YEE, 18-553-560-93-38).

⁶⁰ 1906'da Arapların hilâfete karşı tavrını değerlendiren İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu bu durumu kısa fakat net bir şekilde şöyle ifade etmektedir: “Hilâfet hakkında Araplarla konuşmalarımın çıkan sonuç şudur: Değişmez bir şekilde hemen hepsi Osmanlı hanedanına bağlıdır ve bir hanedan değişikliğinin kaçınılmaz olarak karışıklıklara yol açacağını ve İslâm'ın gücünü zayıflatacağını düşünmektedirler” (Drummand Hay'dan Barclay'a, 18 Ekim 1906, PRO, FO, 195/2217).

⁶¹ Z. N. Zeine, *The Emergence...*, s. 52-54.

⁶² Genç Türklerin iktidarından sonra gözlenen bu duruma bir örnek olması itibarıyla Suriye'de yaşanan bir hadise dikkat çekicidir. II. Meşrutiyetin akabinde Lazkiye'de idadî mektebinin müdürü Haşim Bey öğrencilerinden Türkçe bir şiir ezberlemelerini ister. Talebelerden birisi Sultan II. Abdülhamid'i öven bir şiir ezberlemiş ve sırası gelince bunu okumuştur. Bir İttihat ve Terakkî mensubu olan Haşim Bey, buna tahammül edemez ve öğrencinin elindeki şiirin yazılı bulunduğu kâğıdı yırtarak yere atar. Durumu öğrenen Lazkiye halkı “Halife-i Müslimin ve Emirü'l-Müminin” hakkında böylesine tahkir edici davranışta bulunan Haşim Beyi cezalandırmak için toplanarak onu linç etmek isterler. Ancak Mutasarrıf Mehmet Ali Aynî'nin yoğun gayretleri ile Haşim Bey saklanır ve gizlice bir İtalyan gemisine bindirilerek hayatı kurtarılır (Mehmet Ali Aynî, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1945, II, 67-69).

lerde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lowther'in Londra'ya gönderdiği raporunda yer alan, “Abdülhamid'in Araplar arasında özel politikalar, hediyeler, taltifat ve nişanlarla sağlamaya çalıştığı birlik, Genç Türklerin politikalarıyla çözülmeye başlamıştır”, şeklindeki ifadeleri de bu durumu teyid etmektedir.⁶³ Bu dönem aynı zamanda Osmanlı'dan ayrı bir gelecek tasavvuru ihtiva eden Arapçılık fikriyatının gelişmesinde de münbit bir devir olmuş, İhtilal sonrasının nisbi serbestlik ve belirsizlik ortamında her kesimde olduğu gibi Araplar tarafından da 1908-1914 arasında ondan fazla gizli veya açık Arap cemiyeti kurulmuştur. Bundan sonraki gelişmeler ise İngilizlerin 1870'lerde projelendirdiği ihtimaller⁶⁴ çizgisinde seyredecek ve Birinci Dünya Savaşı'nda başka bir Şerif Hüseyin Arabistan Krallığı ve Hilâfet taahhüdü karşılığında Osmanlılara isyan ederek sonu hüsrarla bitecek yeni bir süreci başlatacaktır.⁶⁵

⁶³ Lowther'den Grey'e, 14 Eylül 1908. PRO, FO, 371/559.

⁶⁴ Azmi Özcan “İngiltere ve Hilâfet”, s. 63-91.

⁶⁵ İngilizler ile Şerif Hüseyin arasında isyana yönelik ilk irtibat 1914 Şubat'ında başlamıştır. Bu tarihte Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah Mısır'da Lord Kitchener'e gerekli şartlar hazırlanırsa Osmanlı Devletine karşı isyan edebilecekleri işaretini vermişti. Bu sırada Osmanlı Devleti henüz savaşa dahil olmadığı için bir gelişme sağlanamamış, fakat bir müddet sonra Mısır'daki İngiliz temsilcisi Sir Henry McMahon'la Şerif Hüseyin arasında görüşmeler tekrar başlamıştır. Yaklaşık sekiz ay süren bu görüşmelerden sonra anlaşmaya varılmış, fakat anlaşma metninde farklı yorumlara açık ifadelerin bulunması savaş sonrasında bu hususta ihtilaf çıkmasına sebep olmuştur. McMahon-Şerif Hüseyin arasındaki mektuplar için bkz. IOR, L/P.S/18/B 22. İngilizler tarafından 31 Ekim 1914'de Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'a ulaştırılan teminat şöyledir: “Eğer Arap milleti Türkiye tarafından mecburen itildiğimiz bu savaşta bize yardım ederse, İngiltere Arabistan'a dışarıdan bir müdahalenin olmayacağını, bir saldırı vukuunda ise her türlü yardımı yapacağını garanti eder. Umulur ki, Mekke veya Medine'de gerçek bir Arap, halifeliği üstlenir ve Tanrı'nın yardımıyla şu anda cereyan eden şerden bir hayır ortaya çıkar.” (FO'dan Mr. Cheetham'a (Kahire) tel, nr. 303, IOR, L/P&S/18, B 222.) Türkiye'de genellikle İngilizlerin kendi çıkarları doğrultusunda hilâfetin Osmanlılarda kalmasını yeğledikleri, bu yüzden de 1924 başlarında Hintli Seyid Emir Ali ve Ağa Han'ın hilâfetin ilga edilmemesi için Türk hükûmetine yazdıkları mektubun arkasında İngilizlerin bulunduğu, dolayısıyla İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki görüşmelerde Şerif Hüseyin'e hilâfet konusunda bir tahhütte bulunmadıkları ve bu konunun 1924'den sonra gündeme geldiği şeklinde tekrar edilegelen bir yanlış kanaat mevcuttur. İngiliz arşiv verileri daha Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında İngilizlerin Şerif Hüseyin'in halife ünvanını tanıyacıklarını ifade ettiklerini ortaya koymaktadır. “Exalanslarının ve halkınızın İngiliz ve Arap çıkarlarının müşterek olduğu şeklindeki yaklaşımı bizi ziyadesiyle memnun etmiştir. Bu çerçevede Lord Kitchener'in size iletmiş mesajı... tasdik etmek isteriz. Açıkça belirtildiği üzere halkıyla beraber Arabistan'ın bağımsızlığını ve ilân edildiği zaman Arap hilâfetini desteklemekteyiz. Bir kez daha belirtiriz ki, İngiliz hükûmeti gerçek bir Arap hilâfetinin yeniden tesis edilmesini memnuni-

“ACTIVITIES AGAINST THE OTTOMAN CALIPHATE AMONG THE ARABS (1877-1909)”

Abstract

This paper analyses the activities of some Arabs against the Ottoman Caliphate during the Hamidian Era. The issue was brought forward initially by those who had British connection and who had personal or political reasons because of their resentment with the Ottoman administration. The idea put forward was that the Ottoman claim to the Caliphate had no legitimate basis and that the Arab backwardness was because of the Turkish rule. But their arguments did not find reception among the Arab population at large who continued to recognise Abdulhamid II as their rightful Caliph and suzerain. Abdulhamid II's special policies towards his Arab subjects evidently contributed to this end. After the 1908 Revolution, however, relations between the Arabs and the Ottoman administration begun to rapture because of the policies of the Young Turks and Arabs' doubts about the future of the State. This paper concludes that from then on Arab-Turkish relations developed in line with the British projects drawn many years before.

Keywords

Caliphate, Arabs, Ottomans, Abdulhamid II, Young Turks, Şerif Hüseyin, British People, Hidiv Abbas.

---

yetle karşılayacaktır.” (McMahon'dan Şerif Hüseyin'e, 30 Ağustos 1915, “The Caliphate Question”, IOR, L/P&S/10/895). Şerif Hüseyin'in isyanından sonra İngilizler bu konunun gündeme getirilmesinde acele edilmemesi ve Şerif'in halifelliğini ilân etmesini savaş sonrasına bırakmasını tavsiye ettiler. İngilizlere göre Hristiyan bir devletin hilâfet konusunda Hüseyin'e açıkça destek olması İslâm âleminde onun durumunu güç hâle getirebilirdi. Savaş sonrasında ise İngilizler bu defa İslâm âleminde, özellikle Hindistan'dan gelen tepkiler üzerine öncelikle Müslümanları ilgilendiren bu meselede müdahil olmak istemediklerini Şerif Hüseyin'e bildirmişlerdir. Aldatılmış hissine kapılan Şerif Hüseyin bu konuda ısrarcı olmaya devam etmiş ve en son Ocak 1923'de Lozan görüşmeleri sırasında kendisine 1914'de verilen teminatı hatırlatarak İngilizlerden taahhütlerini yerine getirmelerini istemiştir. İngiltere buna rağmen Şerife açık destek vermemiş ve savaş sırasında verilen taahhütün bunu gündeme getiren görevlilerin yetkileri dışında gerçekleştiğini ve İngiliz hükümetini bağlamayacağını Şerif Hüseyin'e bildirilmiştir (IOR, L/P&S/10/895, p. 344). İngiliz politikasındaki bu açmazın farkedilmemesi mümkün değildir. Bir yandan Şerif Hüseyin'e onun hilâfet arzularını gerçekleştirmeye yol açacak siyasi ve askerî destek verilirken, başka bir zaman da bu işi Müslümanların kararına bırakmak gibi iki farklı tavır söz konusu olmuştur ve bu durum uzun süre devam etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu tarihten 20 sene sonra 1935'de hazırladığı bir Arap raporunda o günleri değerlendirirken Şerif Hüseyin'in esasen hilâfet konusunda çok dikkatli olduğunu ve bu meselenin Müslümanların tercihiyle mümkün olabileceğini vurguladığını, fakat kendisini bu konuda Lord Kitchener ve Mc Mahon'un teşvik ettiğini açıkça belirttiği ifadeleri yer almaktadır (IOR, L/P&S/18/B446). Şerif Hüseyin ve İngiliz ilişkileri hakkında çeşitli dillerde çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte bu çalışmalar ana hatlarıyla burada verilen hilâfet dosyalarına dayanmaktadır. Ayrıca bkz., J. Teitelbaum, “Sharif Husayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzerainty”, *MES*, XXXIV, January 1998, s. 103-122.

